

Semantic Functions of Parenthetical Sentences in Bayhaghi's History

Sayyed Ahmad Parsa *
Shahla Mahmoudi **

Abstract

Sentences are classified into four main categories in terms of message and content by most grammarians: statement(declarative), interrogative, imperative, and exclamatory sentences ; but these sentences are often used for other functions based on their contextual positions which are rhetorically considered and examined as secondary meanings of sentences in the semantics and in a branch of linguistics known as pragmatics. These types of sentences seem to be structurally extra elements in the context of the main sentences so their omissions do not interfere with the syntactic structure of the sentences and phrases in which they are used. This is considered the reason why their importance and functions have been neglected and have not been dealt with appropriately in the literature. Such sentences are important in terms of discourse analysis, transliteration and narration since they are considered as the position of the narrator's discourse in retelling the narrations. Parenthetical sentences can transform the narrator's position from an impartial and indifferent narrator to an interpreter and even in some cases to an interferer. Dealing with the role and significance of such sentences, analyzing Bayhaghi's discourse in the historical narrations of these sentences, better understanding the history of Bayhaghi, better understanding the functions of the parenthetical sentences, improving and correcting the mostly inaccurate view points of the rhetoric and syntax experts and helping to make these sentences be considered more appropriately in their main positions are among the purposes of this survey.

The results show that these sentences in Bayhaghi's History are not restricted to the sentences used for the sake of the prayer and appositional purposes, contrary to the common sense and perspectives, but rather these sentences are considered to be transnational explanations that are used by the narrator deliberately to interrupt the mainstream of the narration and to present some explanation about the previous episodes. They also illustrate the view points of

* Professor of Persian Language and Literature, Kurdistan University, Sanandaj, Iran
dr.ahmadparsa@gmail.com

** M. A. Student of Persian Language and Literature, Kurdistan University, Sanandaj, Iran

Received: 16/06/2019

Accepted: 07/09/2019

the narrator (Bayhaghi) and his discourse in this regard. These sentences consist of about 354 sentences that have been located at the beginning, in the middle and at the end of the other sentences in different structures such as interpretations, clauses, statements, interrogatives, exclamations, commandment, poetic verses, Persian and Arabic phrases, Quranic verses and so on. These sentences serve to introduce and improve 21 kinds of important functions, in addition to setting up more communication channels to communicate properly with the audience.

Keywords: Bayhaghi's History, Syntax, Semantics, Redundancy, Parenthetical Sentence, Semantic-Conceptual Functions

References

- bolghasemi, Mohsen (1996). *Historical Grammar of Persian Language*. 1st ed. Tehran: SAMT.
- Akbari, Hamid Reza (2004). *The Meaning of Questioning Poems by Saadi Bostan*. (Unpublished master's thesis in Teaching Persian to Non-Persian Speakers). Shiraz University, Shiraz, Iran.
- Al-Ansari, Ibn Hisham (2002). *Moghani al-Laybib as al-Aarib*. (Research and commentary by Dr. Abdul Latif Mohammad al-Khatib, al-Khamis, Bab al-Thani). 1st ed., Kuwait: al-Selselatt ol Tharthiyah.
- Alavi Moghaddam, Mohammad and Ashraf Zadeh, Reza (2000). *Rhetoric*. Tehran: SAMT publications
- Al-Hashimi, Ahmad (2008). *Jawahar-e-Balagheh*. (Translation and commentary by Hassan Erfan). Qom: Balaghat Publications
- Amin Madani, Sadegh (1984). *Persian Grammar*. Tehran: 17 Shahrivar.
- Amin, Mustafa & Al-Jarm, Ali (2010). *Balagheh al-Wahdah*. Karateishi, Pakistan: Al-Bashri University.
- Anvari, Hassan & Ahmadi Givi, Hassan (1991). *Persian Grammar*. 6th ed. Tehran: Fatemi Publications
- Bayhaghi, Abolfazl Mohammad Hussein (2011). *The History of Bayhaghi*. Ali Akbar Fayyaz and Mohammad Ja'far Yahaghi (ed.), 5th ed. Mashhad: Ferdowsi University Publications
- Betoli Arani, Abbas (2001). *Semantic-Conceptual Functions of Interrogative Sentences in the Poems of Mehdi Akhavan Saleth and Forough Farrokhzad Based on Speech Act Theory and Rhetorical Theories in Persian Poetry*. (Unpublished master's thesis in Persian to non-Persian speakers). Shiraz University: Shiraz
- Daneshgar, Mohammad (2004). Redundancy in Today's Writings. *Journal of Literary Research*, No. 3, pp. 11-83.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1993). *Dehkhoda Dictionary*. 1st ed., Tehran: Tehran University Press and Publishing Institute.

-
- Erfan, Hassan (2010). *Karaneha, Persian Commentary: Mokhtar al-Mani* 5th ed., Vol. 2, Qom: Hijrat.
 - Esfandiari, Mohammad (1995). Awkward Redundancy. *Aeinieh Pazhohesh Magazine*. No.6, successive issue 31, pp. 5-31
 - Fesharaki, Mohammad (2000). *Rhetoric Criticism*. Tehran: SAMT.
 - Ghobadian, Hakim Abu Moin Hamiduddin Nassarben Khosrow (2001). *Divan: Collection of Poems and Tales*. Seyed Nasrollah Taghavi, Seyyed Hossein Taghizadeh, Mojtaba Minavi & Ali Akbar Dekhoda (emends.), 2nd ed. Tehran: Moein.
 - Homayi, Jalaluddin (1988). *Rhetoric and Literary Skills*. Tehran: Homa.
 - Hosseini, Shams al-Sadat et al. (2016). The Role of Contemporary Writing Symbols in Understanding the Qur'anic Verses, *Scientific-Research in Literary-Qur'anic Studies Quarterly*. 5th & 6th year. Arak: Arak University.
 - Ibn Jenny, Osman (1913). *Al-Hasayas*. (Quoted by Mohammad Ali al-Najjar). Cairo: Dar al-Maktaba al-Masryeh.
 - Khyampour, Abdolrasoul (1965). *Persian Structure*. 5th ed., Tabriz: Falagh Publications
 - Kashef, Gholam Hossein (1950). *Persian Syntax*. Istanbul: Shams.
 - Kazazi, Mirjalaluddin (1991). *Aesthetics of Persian Speech (2): Rhetoric*. Tehran: Markaz.
 - Kordi, Rasool (2010). Redundancy in Persian Literature. *Teaching Persian Language and Literature Roshd Magazine*. Vol. 23, No 4, pp. 34-37
 - Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
 - Marzban Rad, Ali (1995). *Soodmand Syntax*. 8th ed., Tehran: Ghooms Publications
 - Mashkour, Mohammad Javad (1989). *Book of Syntax*. 13th ed., Tehran: Shargh.
 - Mazandarani, Mohammad Hadi bin Mohammad Saleh (1996). *Anvar ol-Balagheh*. Mohammad Ali Gholami Nezhad (emend.), Tehran: Qibla.
 - Moebati, Mehdi (2001). *New Rhetoric (Art of Speech Making)*. Tehran: Sokhan.
 - Molaynia, Ezzatollah (2007). The Style of Objection in the Rhetoric of the Holy Quran. *Research and Science of Quran Quarterly*, Vol. 1, No. 4
 - Mumtahn, Mehdi (2008). Parenthetic Sentences and its Rhetorical Impact in Quran. *Research Quarterly of Quran and Hadith*, No. 5, pp. 59-72
 - Parsa, Seyyed Ahmad, & Mahdavi, Delaram (2011). Investigating Semantic-Conceptual Functions of the Interrogative Sentences in Shams's Ghazals. *Journal of Persian Language and Literature* (16), 19th Year, No. 71, pp. 29-58
 - Peccei, J. S. (1999). *Pragmatics*. New York: Routledge.

-
- Radviani, Mohammad ibn Omar (1983). *Tarjoman al-Balagha*. Ahmad Atash (emend.), Tehran: Asatir.
 - Rahimian, Jalal & Shokri Ahmad Abadi (2002). The Semantic Role of Questioning Sentences in Hafiz's Ghazals. *Journal of Social and Human Sciences*. Shiraz University: Vol.18, No. 1, pp. 17 - 34
 - Rajaei, Mohammad Khalil (1980). *Moallem al-Balagheh*. Shiraz: Shiraz University Press
 - Razi, Shamsuddin Mohammed bin Qais (2009). *Al-Mujam fi Mayyir Ashar Al-ajam*. Mohammad Qazvini, Modares Razavi, and Sirus Shamisa, Tehran: Elmi.
 - Saadi, Moslehoddin (1987). *Kollyat*. Mohammad Ali Foroughi (emend.), 6th ed., Tehran: Amir Kabir.
 - Safa, Zabihollah (1987). *A Brief in Persian Rhetoric*. Tehran: Qoqnoos.
 - Sakaki, Abu Ya'qub Yusuf ibn Abi Bakr (1983). *Muftah ol-Olum*. (Illustrated by Naeem Zarzour). Beirut: Dar ol-Maktabah al-Elmieh.
 - Shamisa, Syrus (2004). *A New Approach to Prosody*. Tehran: Ferdous.
 - Shariat, Mohammad Javad (1988). *Persian Syntax*. 3rd ed. Tehran: Asatir.
 - Shirazi, Ahmad Amin (1987). *Rhetoric Traditions*. Author.
 - Soltani Gerd Faramarzi, Ali (1989). *From Word to Speech*. 4th printing. Author
 - Soltani Renani, Sayed Mehdi (2012). The Objection Methods in the Holy Quran. *Two Quarterly Scientific and Research Journal of Quranic Sciences of Al-Zahra University*, Vol. 9, No.1
 - Suwati, Jalaluddin (2001). *Al-atghan in the Sciences of Quran*. Vol.2. Tehran: Fakhreddin. Publications
 - Taghavi, Sayed Nasrollah (1384). *The Norm of Speech: In the Oratorical Skills of Persian*. Isfahan: Farhangsara of Isfahan.
 - Taglil, Jalil (2006). *Oratorical Skills*. Tehran: Nashre Daneshgahi.
 - Taj al-Halawi, Ali bin Mohammad (1962). *Daqiq al-Sha'ir*. Seyyed Mohammad Kazem Imam (emend.), Tehran: University of Tehran Press.
 - Vaez Kashefi Sabzevari, Kamaluddin Hossein (1990). *Badaye ol-Fakar fi Sanaie ol-Ashar*. Jalaluddin Kazazi (emend.), Tehran: Markaz.
 - Watawat, Rashid al-Din Mohammad Omar (1996). *Hadiqiq al-Sahar fi Daghegh al-Sha'ir*, Abbas Ighbal (emend.), Tehran: Tahori & Sana'i Library
 - Zahedi, Zeinuddin Jafar (1998). *Speech Method*. Mashhad: Ferdowsi University press.

کارکردهای معنایی - منظوری جملات معترضه در تاریخ بیهقی

سید احمد پارسا* و شهلا محمودی**

چکیده

مبحث جمله معترضه از مباحث مشترک بین دستور زبان و علم معانی است. منحصرکردن آن به دعا و نفرین، اطلاق حشو به آن و مواردی از این دست موجب شده است تاکنون به گونه‌ای بایسته به آن پرداخته نشود؛ درحالی که جمله معترضه ضمن افزودن بار عاطفی کلام، حضور راوی و نظرات و جبهه‌گیری‌های مشخص او یا به تعبیر دیگر گفتمان او را در متن روایت نمایان و اهداف متعدد دیگری را نیز دنبال می‌کند. پژوهش حاضر به بررسی کارکردهای معنایی - منظوری جملات معترضه در تاریخ بیهقی می‌پردازد و می‌کوشد با تبیین این کارکردها ضمن کمک به تغییر نگرش مخاطبان از این جملات، به درک بهتر رخدادهای تاریخی و درک بهتر گفتمان ابوالفضل بیهقی نیز کمک کند. روش پژوهش، توصیفی تحلیلی است و داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده و به روش تحلیل محتوا تجزیه و تحلیل شده‌اند. نتیجه نشان می‌دهد این جملات در تاریخ بیهقی، خلاف تصور معمول تنها به جملات دعایی و بدلی محدود نمی‌شوند، بلکه کارکردهای مهمی چون، توضیح بیشتر، تأکید و برجسته‌سازی، توصیف و بیان حالت، ستایش و بزرگداشت، بیان علت، مذمت، استعطاف، اقتناع مخاطب، استوارکردن کلام، اظهار تعجب و شگفتی، اغراق و بزرگ‌نمایی و موارد متعدد دیگری را دربرمی‌گیرد که به تفصیل بررسی می‌شوند.

کلید واژه‌ها: تاریخ بیهقی، دستور، معانی، حشو، جمله معترضه، نقش‌های معنایی - منظوری.

بیان مسئله

مطالعات زبانی نشان می‌دهد بین مفاهیم دستوری و نقش‌های معنایی - منظوری همواره رابطه مستقیمی وجود ندارد. بیشتر دستورنویسان جمله را از نظر پیام و محتوا به چهار دسته خبری، پرسشی، امری و عاطفی تقسیم کرده‌اند؛ اما این جملات اغلب به مقتضای موقعیت برای کارکردهای دیگری به کار می‌روند؛ برای مثال، سیوطی در کتاب *الاتقان فی علوم القرآن* ۳۱ کارکرد را برای جملات پرسشی بیان کرده است (← سیوطی، ۲۰۲-۲۰۶: ۱۳۸۰). بررسی این کارکردها در علم معانی با عنوان معانی ثانوی جملات و در شاخه‌ای از دانش زبان‌شناسی به نام منظورشناسی و کاربردشناسی (Pragmatics) بررسی می‌شود. جمله معترضه یکی از انواع جملاتی است که موضوع مطالعه دستورنویسان و نویسندگان کتاب‌های معانی است. این نوع از

dr.ahmadparsa@gmail.com

* استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کردستان، کردستان، ایران (مسئول مکاتبات)

shahlamahmoudi1371@gmail.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کردستان، کردستان، ایران

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۳/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۱۶

جملات به اقتضای کلام، در آغاز، میانه یا پایان جملات و عبارات دیگر قرار می‌گیرند که از نظر ساختاری به ظاهر افزون بر آن جملات و عبارات هستند و از این رو حذف آنها به ساختار نحوی جملات و عبارات به کاررفته در آنها خللی وارد نمی‌کند. این مسئله موجب شده اهمیت و کارکردهای آن نیز به درستی بررسی نشده باشد. تأکید بر حذف جملات معترضه بدون خلل به معنی، در تعریف این جملات در کتاب‌های دستور (← شریعت، ۱۳۶۷: ۳۸۸؛ انوری و احمدی گیوی و...) و به کاربردن واژه حشو برای آن در کتاب‌های معانی و قرارداد آن در مبحث اطناب (← تاج الحلاوی، ۱۳۴۱: ۵۳؛ رجایی، ۱۳۵۹: ۲۲۲-۲۱۸؛ تقوی، ۱۳۶۳: ۱۳۸؛ صفا، ۱۳۶۶: ۴۶-۴۴؛ مازندرانی، ۱۳۷۵: ۲۳۹؛ زاهدی، ۱۳۷۷: ۱۸۷ و کزازی، ۱۳۷۰: ۲۷۷-۲۷۴)، علاوه بر فروکاستن شأن این جملات، بی‌توجهی به کارکردهای آن و محدود کردن آن به چند کارکرد دعا، نفرین و مواردی از این دست را نیز به دنبال داشته است؛ در حالی که این گونه جملات از نظر تحلیل گفتمان، ترامتیت و روایت‌شناسی حائز اهمیت هستند؛ زیرا چنین جملاتی، جایگاه بیان گفتمان راوی در بازگویی روایت‌ها هستند. این مسئله در روایت‌های تاریخی از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند؛ زیرا تاریخ، روایت رخدادهاست و یکی از جاهایی که می‌توان از تحلیل، تفسیر، نقد و در یک کلام گفتمان راوی درباره رخدادها روایت شده آگاه شد، جملات معترضه است که می‌تواند جایگاه راوی را از یک روایتگر بی‌طرف به راوی مفسر و حتی مداخله‌گر تبدیل کند. نگاهی اجمالی به پژوهش‌های انجام‌شده درباره تاریخ بیهقی نشان می‌دهد این پژوهش‌ها بیشتر حول محور چگونگی روایت و سنجش میزان انطباق یا عدم میزان انطباق آن با واقعیت بوده و کمتر به دیدگاه‌های راوی و گفتمان او توجه شده است. این مسئله در متون تاریخی-ادبی نیز صدق می‌کند؛ با این تفاوت که بخشی از پژوهش‌ها به ادبیت کلام اختصاص پیدا کرده است. پژوهش حاضر با درک اهمیت و ضرورت این گونه جملات بر آن است تا نقش‌های معنایی-منظوری جملات معترضه در تاریخ بیهقی را بررسی کند. پرداختن به نقش و اهمیت این گونه جملات، تحلیل گفتمان بیهقی در روایت‌های تاریخی از راه این جملات، درک بهتر تاریخ بیهقی، شناخت بهتر کارکردهای جملات معترضه، اصلاح دیدگاه‌های اغلب نادرست بلاغیون و نحویان درباره این نوع جملات و کمک به قرار گرفتن بهتر این جملات در جایگاه اصلی خود، از اهداف این پژوهش است. بازشناخت متون نظم و نثر دارای این جملات از راه تعمیم این نتایج به آنها از دیگر اهداف این پژوهش محسوب می‌شود. پژوهش حاضر در همین راستا می‌کوشد به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱- کارکردهای معنایی-منظوری جملات معترضه در تاریخ بیهقی کدامند؟

۲- بسامد هریک از مقوله‌های معنایی-منظوری جملات معترضه در تاریخ بیهقی در مقایسه با دیگر موارد این چنینی

بیان‌کننده چیست؟

۲- کارکردهای معنایی-منظوری جملات معترضه در القای موضوعات تاریخ بیهقی چه نقشی دارند؟

منظورشناسی

شناخت معانی ثانوی جملات، موضوع علم معانی و شاخه‌ای از زبان‌شناسی به نام Pragmatics است که در فارسی به منظورشناسی و کاربردشناسی ترجمه شده است. «منظورشناسی بر جنبه‌هایی از معنا تمرکز می‌کند که نمی‌تواند تنها به وسیله دانش زبان‌شناسی محض پیش‌بینی شود و دانش فیزیکی و اجتماعی را در نظر می‌گیرد» (Peccie, 1999: 2). لیچ (۱۹۸۳: ۱۰-۱۱) منظورشناسی را به دو دسته منظورشناسی زبان‌شناسی و منظورشناسی جامعه‌شناسی تقسیم می‌کند که جنبه نخست مدنظر این پژوهش است. معناشناسی به بررسی پیوند معنایی جملات با موقعیت‌های به کاررفته در آنها می‌پردازد؛ زیرا یک جمله ممکن است در موقعیت‌های گوناگون، معانی مختلفی داشته باشد. «پسی» تفاوت معناشناسی و منظورشناسی را با آوردن مثالی به خوبی روشن کرده است:

«جمله هوای اتاق سرد است، از نظر معناشناسی یک معنا بیشتر ندارد و آن این است که دمای این اتاق سرد است؛ اما از

دید منظورشناسی بیش از یک معنا دارد که باتوجه به موقعیت مشخص می‌شود؛ برای مثال، مایک و آنی در اتاق نشیمن هستند. مایک از آنی می‌پرسد که آیا دوست دارد در اتاق غذا بخورد یا در آشپزخانه. آنی می‌گوید هوای این اتاق سرد است. منظور آنی این است که آشپزخانه را ترجیح می‌دهد، اما مستقیماً منظورش را بیان نمی‌کند» (Paccie, 1999:4).

کنش گفتاری

فرضیه کنش گفتاری را نخستین بار جان آستین در کتاب *چگونه کارهایمان را به کمک کلمه انجام دهیم*، در سال ۱۹۶۲ مطرح کرد. برپایه این نظریه هنگام بیان هر گفتار سه کنش شکل می‌گیرد:

- ۱- کنش گفتاری (Locutionary Act): منظور ادای جمله است.
 - ۲- کنش منظوری (Illocutionary Act): کنش منظوری بیان مقصود اصلی گوینده یا همان معنای ثانوی جمله است.
 - ۳- کنش تأثیری یا انتاجی (Perlocutionary Act) منظور، تأثیری است که گوینده از راه جمله بر شنونده می‌گذارد.
- کنش منظوری از موارد دیگر، بااهمیت‌تر است، زیرا گویندگان اغلب مفهوم اصلی جمله را در هنگام بیان در نظر ندارند و معنای دیگر آن را مدنظر دارند که به اقتضای بافت کلام و شرایط مکانی و زمانی قابل دریافت است.
- علم معانی و منظورشناسی از این نظر که هر دو به کارکردهای ثانوی جملات می‌پردازند، به هم شباهت دارند؛ با این تفاوت که «هدف علم معانی بررسی میزان تأثیرگذاری کلام بر مخاطب است؛ اما منظورشناسی به دنبال شناخت بهتر جنبه کاربردی زبان است» (پارسا و مهدوی، ۱۳۹۰: ۳).

جملات معترضه در نگاه بلاغیان و دستورنویسان

جملات صرف نظر از تفاوت کاربرد و چگونگی آنها موضوع مشترک دستورزبان و علم معانی است. یکی از این جملات که در هردو دانش مطرح شده، جمله معترضه است. جمله معترضه که با نام‌های مختلف دیگری نیز مانند: «جمله معترضه» یا «جمله متداخل» (خیامپور، ۱۳۴۴: ۱۳۱)، «میان آورد» یا «اعتراض» (کزازی، ۱۳۷۰: ۲۷۴)، مطرح شده است «جمله‌ای است که منظور اصلی گوینده نباشد، بلکه جهت فایده‌ای آن را در عرض کلام جای دهند و حذف خللی به اصل مطلب نرساند (مرزبان‌راد، ۱۳۷۴: ۱۸۶). این تعاریف در کتب دستوری با تفاوت اندکی به چشم می‌خورد؛ برای نمونه گرد فرامرزی جمله معترضه را جمله‌ای می‌داند که «برای توضیح اضافی بیشتر در جمله آورده می‌شود» (← گرد فرامرزی ۱۳۶۸: ۲۲) یا ابوالقاسمی در این زمینه می‌نویسد: «جمله معترضه جمله‌ای است که ارتباطی با جمله‌های پیش و پس خود ندارد» (ابوالقاسمی، ۱۳۷۵: ۴۱۴). درباره جایگاه قرارگرفتن آن نیز چنین گفته‌اند: «جمله معترضه، جمله‌ای است که در میان جمله دیگر می‌آید» (مشکور، ۱۳۶۸: ۲۵۱ و عطاری کرمانی، ۱۳۷۴: ۸۶). برخی از دستورنویسان کارکرد آن را دعا، نفرین، توضیح و احترام دانسته‌اند (← انوری و احمدی گیوی، ۱۳۷۰: ۲۲۳؛ نوبهار، ۱۳۷۲: ۱۴؛ علوی مقدم و اشرف‌زاده، ۱۳۷۶: ۸۳ و مهیار، ۱۳۷۶: ۸۹). یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های جمله معترضه این است که با جمله اصلی خود پیوند نحوی ندارد و همین ویژگی است که جمله معترضه را از دیگر جملات پیرو جدا می‌کند (مشکور، ۱۳۶۸: ۲۵۱).

اندیشمندان علوم بلاغی نیز (در علم معانی) بابتی را برای جملات معترضه گشوده‌اند، مانند ابن‌جنی که اشاره می‌کند «عبارت معترضه در قرآن، شعر و نثر گسترده است و غرض از آن تأکید است» (ابن‌جنی، ۱۹۹۰: ۳۳۵). سکاکی نخستین کسی بود که مباحث مربوط به فن بدیع را به‌عنوان «وجوه تحسین کلام» شناساند؛ وی اعتراض را زیرمجموعه بدیع معنوی قرار داده، اما نام حشو بر آن گذاشته است و در تعریف آن می‌گوید: «و هو أن تدرج فی الکلام ما یتیم المعنی بدونه»: یعنی جمله بدون آن کامل است (سکاکی، ۱۹۸۳: ۴۲۸). نخستین کتابی که در زمینه بلاغت به زبان فارسی نوشته شده، ترجمان البلاغه

محمد بن عمر رادویانی است؛ تعریفی که رادویانی از جملات معترضه به دست می دهد، به این صورت است: «معنی وی چنان بود که گوینده‌ای سخن آغاز کند و پیش از آنکه معنی تمام شود، سخنی دیگر معترض شود بدان در میان حال». وی در این کتاب اشاره می کند که اهل فضل و اصحاب آداب عمل اعتراض را ستوده اند و یکی از کارکردهای آن را دعا معرفی کند (همان ۱۳۶۲: ۸۸). صاحب کتاب *حدائق السحر فی دقایق الشعر* در تعریف اعتراض الکلام قبل التمام بیان می کند که: این عمل را از باب صناعت حشو نیز خوانند و این صنعت چنان باشد که شاعر در بیت معنی ای آغاز نهد، پیش از آنکه معنی تمام شود و سخنی دیگر در میان بگوید، آن گاه به تمام کردن آن معنی باز رود» (وطواط، ۱۳۶۲: ۵۲). احمد امین شیرازی در کتاب *آیین بلاغت* جمله معترضه را یکی از انواع اطناب می داند و به مواردی از اغراض آن اشاره می کند. او همچنین بیان می کند که اعتراض سه شرط دارد:

۱- «جمله یا بیشتر از جمله باشد تا محلی از اعراب نداشته باشد.

۲- بین دو کلامی که با هم متصل هستند، بیاید، یعنی دو جمله ارتباط معنوی داشته باشند؛ به طوری که جمله دوم نسبت به جمله اول عطف بیان، بدل یا تأکید باشد.

۳- اعتراض را برای نکته‌ای که غیر از رفع ابهام است، بیاوریم مانند تنزیه، دعا، تنبیه و... با شرط اول متمیم با شرط دوم ایغال و با شرط سوم تکمیل خارج شد» (شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۲۹-۲۲۵). همچنین میرزا حسین واعظ کاشف سبزواری در این باره گفته است: «اعتراض در لغت بر کسی در آمدن باشد، در چیزی، و این صنعت در اصطلاح آن است که شاعر کلامی را در سلک عبارت کشد و قبل از اتمام آن، در اثنای بیت، لفظی یا زیادت مندرج سازد که معنی بیت از آن مستغنی باشد و باز از آنجا تجاوز کند و به سر معنی اول باز رود؛ و این لفظ را حشو خوانند و حشو در لغت چیزی باشد که در میان بالش و غیر آن نهند و در اصطلاح کلامی باشد مستغنی عنه» (کاشفی سبزواری، ۱۳۶۹: ۱۱۶). الهاشمی هدف از آوردن جمله معترضه را این چنین بیان می کند: «اعتراض برای هدفی است که گوینده آن را قصد کرده؛ بدین گونه که در بین جمله، یا در بین دو جمله‌ای که از نظر معنی مرتبط و متصل است، یک جمله معترضه یا بیشتر آورده می شود، جمله یا جمله‌هایی که محلی از اعراب ندارند» (الهاشمی، ۱۳۸۷: ۴۱۴). شمس قیس رازی اعتراض را به شعر منحصر کرده است و در تعریف آن چنین اظهار می کند: «اعتراض آن است که شاعر در اثنای بیت لفظی برای تمامی شعر بیاورد که معنی بدان محتاج نباشد و آن را حشو خوانند، یعنی انبارش بیت» (رازی، ۱۳۸۸: ۳۸۵). در برخی از منابع بلاغی مانند *حدائق السحر رشید و طواط، المعجم رازی، مفتاح العلوم سکاکی* و... از اعتراض یا اعتراض الکلام قبل التمام با عنوان حشو یاد شده است: «حشو در لغت به معنای «لایی» لباس است همان که مابین آستر و پارچه نهاده می شود تا جامه را بهتر نمود دهد و نگه دارد؛ و در اصطلاح بدیعی عبارت است از آوردن کلمات و جملاتی که به ارکان و سیاق اصلی سخن ارتباطی ندارد و بنابر دلایلی در لابه لای ارکان و اجزای اصلی جمله آورده می شوند» (محبّتی، ۱۳۸۰: ۱۲۰). سعدی می گوید:

قبا گر حریر است و گر پرنیان به ناچار حشوش بود در میان

(سعدی، ۱۳۶۶: ۲۰۵).

«از آنجاکه با حشو درون چیزی را پر می کنند- و اساساً با هر چیز نامرغوبی می توان درون چیزی را پر کرد- و معمولاً حشو را چیز ارزشمندی می پوشانند، بار معنایی آن منفی و اصولاً قبیح است؛ تنها هنگامی که برای حشو، قید ملیح یا متوسط آورده شود، بار معنایی مثبت یا خنثی پیدا می کند» (اسفندیاری، ۱۳۷۴: ۵).

همان گونه که دیده می شود، هم اندیشمندان علوم بلاغی و هم دستورنویسان دیدگاه مثبتی درباره جمله معترضه ندارند.

درباره نقش‌های معنایی - منظوری پژوهش‌های ارزشمندی انجام گرفته که از میان آنان می‌توان به پایان‌نامه‌های نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در اشعار مهدی اخوان ثالث و فروغ فرخزاد بر پایه تئوری کنش‌های گفتاری و نظرگاه‌های بلاغی در شعر فارسی از بتولی آرانی (۱۳۸۰) و منظورشناسی جملات بوستان سعدی از حمیدرضا اکبری (۱۳۸۳) اشاره کرد. رحیمیان و شکری احمدآبادی (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان «نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در غزلیات حافظ» و پارسا و مهدوی (۱۳۹۰) مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در غزلیات شمس» با هدف دستیابی به این نقش‌ها در آثار یادشده انجام داده‌اند.

مقالات دیگری نیز در این زمینه تاکنون منتشر شده که به دلیل مرتبط نبودن با تاریخ بیهقی به اشاره به دو مورد آن بسنده می‌کنیم. درباره جملات معترضه در قرآن کریم و حشو، کارهای متعددی انجام گرفته‌است؛ از جمله: مولایی نیا (۱۳۸۶) در مقاله «اسلوب اعتراض در بلاغت قرآن کریم» اشاره می‌کند که اسلوب‌های اعتراض در قرآن کریم، زیرمجموعه قاعده استطراد بوده و به صورت دقیق مشمول قاعده مذکور است؛ یعنی با شناسایی اسالیب اعتراض و اغراض آنها از اندیشه‌ها و پیام‌های اصلی، کلید فهم پیام‌ها و اندیشه‌های اصلی فراهم گشته و زمینه فهم مقاصد آنها - در قالب یک سیما و چهره، و پیکره هماهنگ و دارای هدف مشترک - به وجود می‌آید. همچنین بیان می‌کند که اندیشه اعتراض یک اسلوب بیانی است که در کنار اندیشه اصلی به نحوی با آن پیوند می‌خورد و رابطه معنوی میان آن دو، در گستره اعجازی قرآن رقم خورده‌است. وی بر این باور است که عالمان بلاغت و نحو، دید یکسانی درباره اسالیب اعتراض ندارند؛ زیرا نحویان، آن را از بُعد اعراب و بنا و عمده و فضله، نگریسته‌اند؛ و لکن بلاغیان از جهت زیبایی و جایگاه آن در نظم چینش قرآن. ممتحن (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «جمله معترضه و تأثیر بلاغی آن در قرآن» نشان داده که جمله معترضه در قرآن زاید نیست، بلکه در جای خاص خود قرار گرفته و براساس مقتضای حال کاربرد پیدا کرده‌است؛ به طوری که اگر از کلام حذف شود، بخشی از معنی دچار خلل خواهد شد. همچنین نتایجی که از مباحث این مقاله حاصل شد، به این قرار است که اعتراض و جمله معترضه تنها جهت زیباسازی عبارت و جملات نیست و حشو در کلام تلقی نمی‌شود، بلکه از مقتضیات آن است. سلطانی رنانی (۱۳۹۱) در مقاله «اسالیب اعتراض در قرآن کریم» بیان می‌کند که با شناسایی موارد کاربرد اسالیب اعتراض در قرآن، زمینه فهم درست پیام‌های الهی فراهم می‌شود و هرگاه از سیاق کلام حذف شود، بخشی از کلام ساقط می‌شود؛ زیرا عبارت‌های قرآنی با نظم و دقت خاصی سامان یافته‌اند و بنابراین، ضعف تألیف در آنها دیده نمی‌شود. حسینی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «نقش علائم نگارشی معاصر در فهم آیات قرآن کریم»، به این نتیجه رسیده‌اند که جملات معترضه در قرآن کریم برای زیباسازی آیات و جملات نبوده و در میان آیات، حشو و زائد نیستند؛ بلکه از مقتضیات قرآن کریم بوده و برای بیان اهدافی خاص و مشخص به کار رفته‌اند. همچنین در این تحقیق نشان داده شد که وجود علامت دو خط فاصله، جمله معترضه را از جملات عطف، استینافی، حالیّه و... تمییز می‌دهد و این دو علامت، مخاطب را در این راه کمک می‌کند. کاربرد علامت دو خط فاصله (-)، در آیات قرآن برای جملات معترضه، تأثیر بسزایی در فهم و درک اولیه از آیات دارد و مخاطب با نگاه بصّری و بدون داشتن دانش تفسیری، جملات معترضه را تشخیص می‌دهد و همین امر فهم آیه را برای مخاطب آسان‌تر می‌کند. درباره جملات معترضه در ادب پارسی نیز مقالاتی با عنوان حشو به چشم می‌خورد که به نظر می‌رسد برگزیدن همین نام بیان‌کننده گفتمان نویسندگان آنها درباره این موضوع است. اسفندیاری (۱۳۷۴) در مقاله «حشو قبیح» بر این باور است که در کتاب‌های بلاغی مستقلاً یا به طور ضمنی از حشو و انواع آن بحث نشده، البته از حشو قبیح کمتر از دیگر انواع حشو سخن رفته و گاه به آن اشاره نیز نرفته‌است. دلیل آن هم روشن است: حشو قبیح ناسازگار با بلاغت است و سخن را معیوب و قبیح می‌کند و در کتاب‌های بلاغی که از بلاغت و آرایش‌های سخن بحث می‌شود، جایی برای آن نیست یا جایی بس تنگ دارد. دانشگر (۱۳۸۳) در مقاله «حشو در نوشته‌های امروز» بیان می‌کند که یکی از مسائلی که به استحکام و استواری نوشته کمک می‌کند، خالی بودن متن از حشو قبیح است؛ از آنجاکه در کتاب‌های بلاغی به جنبه‌های هنری و زیبایی و شیوایی اثر توجه می‌شود، طبعاً درباره حشو ناپسند یا قبیح چندان سخنی به میان نیامده و گاهی به اختصار با ذکر یک یا دو مثال از

شعر به تعریف آن پرداخته‌اند؛ اما در این میان، جایگاه حشو قبیح در نثر بیان نشده‌است. کردی (۱۳۸۹) در مقاله «حشو در ادب فارسی» بر این عقیده است که مطلق حشو، تکرار زاید نیست، بلکه فقط حشو قبیح تکرار زاید است و این نوع حشو، از شیوایی و رسایی متن می‌کاهد.

نگاهی به پژوهش‌های یاد شده نشان می‌دهد تاکنون پژوهشی منحصراً با این عنوان و به صورت جزئی در خصوص کارکرد جملات معترضه یا بررسی نقش‌های معنایی - منظوری آن در تاریخ بیهقی انجام نگرفته و به نظر می‌رسد نوشته حاضر اولین کوشش در این زمینه است. علاوه بر این، پژوهش حاضر خلاف این دیدگاه‌ها جمله معترضه را جمله حشو یا زائد نمی‌داند، بلکه آن را دیدگاه نویسنده درباره موضوع و گفتمان او به‌شمار می‌آورد.

تجزیه و تحلیل

راوی با به‌کارگیری جملات معترضه فراوان در طی روایت، ضمن ارتباط بیشتر با خواننده و افزودن بر بار عاطفی کلام، حضور من راوی و نظرات و جبهه‌گیری‌های شخصی خود را در لابه‌لای روایت برجسته‌تر کرده و علاوه بر آن، اهداف متعدد دیگری را نیز دنبال می‌کند. در این اثر جملات معترضه، جزئی از ضروریات متن است؛ زیرا در صورت حذف، بسیاری از معانی و مفاهیم در آن خدشه‌دار می‌شود. در ادامه، مهم‌ترین کارکردهای جملات معترضه در تاریخ بیهقی به همراه برخی مصادیق برجسته آن ارائه می‌شود:

۱- دعا در حق مخاطب و بیان دیدگاه خود درباره او: یکی از انواع جمله‌های معترضه عربی و فارسی در تاریخ بیهقی مربوط به احساسات خوب راوی نسبت به برخی از شخصیت‌هاست که راوی در این جمله با آرزوی خوب برای شخصیت‌های محبوب و دلخواهش، نگاه خوش‌بینانه درباره آنها در ذهن مخاطب ایجاد می‌کند:

(۱): «... گفتند: زندگانی خداوند دراز باد، تا از بلا و ستم دیلمان رسته‌ایم و نام این دولت بزرگ، که همیشه باد، بر ما نشسته است، در خواب امن غنوده‌ایم و شب و روز دست بدعا برداشته...» (بیهقی، ۱۳۹۰: ۵۶).

(۲): «... و پادشاهان ما را - آن‌که گذشته‌اند ایزدشان بیامرزاد و آنچه بر جای‌اند باقی دارد- نگاه باید کرد تا احوال ایشان بر چه جمله رفته‌است و می‌رود...» (همان: ۱۲۱ و مصادیق دیگر: صص ۴۳، ۵۸، ۱۷۱، ۱۸۴، ۲۰۷، ۲۸۰، ۲۸۹، ۲۹۱ و ...).

جملات معترضه با کارکرد معنایی - منظوری دعا در حق مخاطب با ۱۲۲ بار بیشترین بسامد را در تاریخ بیهقی به خود اختصاص داده‌است. به نظر می‌رسد این مسئله به‌گونه‌ای با جهان‌بینی اسلامی نویسنده در پیوند است که دعا در آن جایگاه خاصی دارد. آنچه این ظن را تقویت می‌کند، این است که بیشتر این دعاها درباره درگذشتگان است. برخی از این دعاها نیز خطاب به پادشاهان وقت است که می‌تواند نوعی سنت درباری آن روز فرودستان در هنگام خطاب قراردادن فرادستانی از نوع پادشاه باشد.

۲- توضیح بیشتر: گاهی راوی از طریق آوردن جملات معترضه پس از جمله اصلی، برای برخی از صحنه‌ها و شخصیت‌های پیشین توضیح بیشتری می‌دهد که براساس آن، پدیده‌ای بررسی و بسط داده می‌شود:

(۱): «... چون این فرمان بیرون آمد، فضل کس فرستاد نزدیک عبدالله طاهر - و حاجب بزرگ مأمون او بود و با فضل دوستی تمام داشت - و پیغام داد که گناه مرا امیرالمؤمنین ببخشید...» (بیهقی، ۱۳۹۰: ۶۴).

(۲): «... و نیز فیلسوفان هستند - و ایشان را طبیبان اخلاق دانند - که نهی کنند از کارهای سخت زشت و جایگاه چون خالی شود آن کار بکنند...» (همان: ۱۲۵ و مصادیق دیگر: صص ۵۱، ۵۳، ۵۹، ۶۳، ۸۳، ۹۶، ۱۰۷، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۵، ۱۵۲، ۱۵۵، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۷۵، ۱۹۱، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۴، ۲۰۵ و ...).

جملات معترضه با کارکرد معنایی منظوری توضیح بیشتر با ۸۲ مورد در مرتبه دوم قرار دارد؛ به نظر می‌رسد این مسئله ناشی از دو دلیل باشد: اول این که بیهقی گزارشگر روایات تاریخی است، پس تنها جایی که می‌تواند به بیان گفتمان خود بپردازد، تنها از راه جمله‌های معترضه است و بخش بسیاری از این توضیحات همانند شماره ۲ از این نوع‌اند. دوم در مواردی

است که متن نیاز به رفع ابهام دارد؛ برای مثال در مثال شماره ۱ عبدالله طاهر برای خواننده ناشناخته است؛ از این رو بیهقی با استفاده از جمله معترضه، درباره شغل او و پیوندش با فضل توضیح داده است و سوالات مقرر خواننده را که این شخص کیست و چرا فضل به او پیغام داده به خوبی روشن می‌کند.

۳- تأکید و برجسته‌سازی: در این مورد از به‌کارگیری اعتراض، راوی از طریق جمله معترضه، بر چیزی تأکید و مسئله را برجسته کرده است و آن را مهم تر جلوه می‌دهد:

(۱): «... و چندبار در اینجا به غزنین در مجلس امیرمسعود - و من حاضر بودم - این زن آن حال‌های روزگارها بگفتی و آن سیرت‌های ملکانه امیر بازنمودی، و امیر را از آن سخت خوش آمدی...» (همان: ۱۳۱).

(۲): «... و خواجه خلعت بپوشید - و به نظاره ایستاده بودم، آنچه گویم از معاینه گویم و از تعلیق که دارم و از تقویم - قباي سقلاطون بغدادی بود سپیدی سپید، سخت خردنقش...» (همان: ۱۶۹ و مصادیق دیگر: صص ۵۸، ۸۰، ۱۰۴؛ ۱۱۳، ۱۴۳، ۱۵۱، ۱۹۰، ۲۱۲، ۲۱۸، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۳۵، و...).

بیهقی در ۴۴ مورد جملات معترضه را برای برجسته‌سازی و تأکید موضوع به کار برده است؛ برای مثال، در هردو نمونه بالا با آوردن جملات معترضه، بر آگاهی از موضوع تأکید کرده و سندیت بیشتری به متن داده است.

۴- توصیف و بیان حالت: در این نوع از اعتراض، هدف از به‌کارگیری آن، بیان حالت و توصیف دقیق‌تر موقعیت مورد نظر راوی است:

(۱): «... روز شنبه نیمه شوال نامه سلطان مسعود رسید بر دست دو سوار از آن وی یکی ترک و یکی اعرابی - و چهار اسبه بودند و به چهار روز و نیم آمده بودند - جواب آن نامه که خیلانشان برده بودند...» (همان: ۴۶).

(۲): «... و اشارت کردند سوی خطیب شهر - و مردی پیر و فاضل و اسن و جهان گشته بود - او بر پای خاست...» (همان: ۵۷ و مصادیق دیگر: صص ۷۲، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۴۰، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۷۲، ۱۸۳، و...).

براساس جدول شماره (۱)، توصیف و بیان حالت با بسامد ۲۷ مورد در مرتبه چهارم قرار می‌گیرد؛ به نظر می‌رسد دلیل این امر را باید در توضیح بیشتر بیهقی به منظور شناخت بیشتر سوژه دانست.

۵- ستایش و بزرگداشت: احساسات خوب راوی به برخی از شخصیت‌های مورد احترام او، تنها به جملات دعایی ختم نمی‌شود؛ او در بسیاری از قسمت‌های کتاب، ضمن روایت و شرح و توصیف، آنجا که به برخی شخصیت‌ها یا موقعیت‌ها می‌رسد به شکل‌های مختلف به نوعی مدح و ستایش و بزرگداشت آنها می‌پردازد:

(۱): «... یک روز خلوتی کرد با بلعمی که بزرگ‌تر وزیر وی بود، و بوٹیب مُصعبی صاحب دیوان رسالت - و هردو یگانه روزگار بودند در همه ادوات فضل - و حال خویش به تمامی با ایشان براند...» (همان: ۱۲۷).

(۲): «... و امیر البته نمی‌شنود، و بر وی چنین چیزها پوشیده نشدی - و از وی دریافته‌تر و کریم‌تر و حلیم‌تر پادشاه کس ندیده بود و نه در کتب خوانده - تا کار بدان جایگاه رسید...» (همان: ۱۵۸ و مصادیق دیگر: صص ۶۲، ۱۶۰، ۱۶۴، ۲۰۷، ۲۵۱، ۲۹۶، ۵۹۵، ۵۹۹، و...). این کارکرد با ۱۵ مورد در جایگاه پنجم جدول شماره (۱) قرار می‌گیرد که نشان‌دهنده گفتمان بیهقی درباره این افراد است و موجب می‌شود خواننده از راه این گفتمان در شناخت آن افراد با نویسنده همسو باشد.

۶- بیان علت (دلیل آوری): در برخی از موارد، جایگاه جمله معترضه و هدف آن، بیان سبب یا توجیهی است برای کار صورت گرفته یا موقعیت به‌وجودآمده، که راوی معمولاً آن را در پایان جمله می‌آورد:

(۱): «... و اعیان ری را به خیمه بزرگ آوردند که طاهر دبیر آنجا می‌نشست - و شغل همه بر وی می‌رفت که وی محتشم‌تر بود - و طاهر بیامد بنشست و پیش وی آمدند...» (همان: ۵۷).

(۲): «... و جداگانه آنچه از خوارزم آورده بود نیز بفرستاد با پسر تاش ماهر وی - که چون پدر و پسر در جمال نبودند - و تاش در جنگ علی تگین پیش خوارزمشاه کشته شد...» (همان: ۳۵۴ و مصادیق دیگر: ۵۷، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۵۶، ۲۰۹، ۲۲۸، ۲۳۶، ۲۶۱، ۳۱۸).

۷- **مذمت و نکوهش:** خلاف ستایش و بزرگداشت، برخی دیگر از جملات معترضه را راوی در جهت مذمت و نکوهش به کار گرفته است. در این قسمت‌ها راوی احساسات بد خود را درباره برخی شخصیت‌ها و حالت‌ها با جملاتی که بار معنایی منفی آن‌ها از نفرین کمتر است، بازگو می‌کند:

(۱): «... چنان افتاد که حصیری با پسرش بوالقاسم به باغ رفته بودند، به باغ خواجه علی میکائیل که نزدیک است، و شراب بی اندازه خورده و شب آنجا مقام کرده و آنگاه صبح کرده - و صبح ناپسندیده است و خردمندان کم کنند - و تا میان دو نماز خورده...» (همان: ۱۷۴).

(۲): «... و جفت‌واری به دویست درم می‌گفتند و او لجاج می‌کرد و آخر بخريد و بها بدادند. من تبسمی کردم و او بدید - و سخت بدگمان مردی بود، هیچ چیز نه، دل به جای‌ها کشیدی - چون قوم بازگشتند مرا گفت...» (همان: ۵۷۳ و مصادیق دیگر: ۹۵، ۲۲۹).

۸- **استعطاف یا برانگیختن عاطفه و احساس مخاطب:** راوی در تاریخ بی‌هتقی در کنار گزارش وقایع و اتفاقات با ملموس‌تر کردن وضعیت ناگوار خود و دیگران برای مخاطب، و همچنین بیان احساسات و ناراحتی‌های خود نسبت به آن شرایط، خواننده را نیز به نوعی همدردی فرامی‌خواند. به همین دلیل برخی اوقات از جملات معترضه‌ای کمک گرفته که نه در جهت انتقال اطلاعات به مخاطب، بلکه اغلب در جهت برانگیختن بیشتر احساسات او درباره خود و وضعیت موجود است:

(۱): «... غازی چون این بشنید، نشسته زمین بوسه داد - که ممکن نگشت که برخاستی - و بگریست و بسیار دعا کرد...» (همان: ۲۴۳).

(۲): «... و هم درین روز خبر رسید که نوشیروان پسر منوچهر به گرگان گذشته شد و گفتند باکالیجار خالش با حاجب بزرگ منوچهر ساخته بود و او را زهر دادند - و این کودک نارسیده بود - تا پادشاهی باکالیجار بگیرد...» (همان: ۳۲۵ و مصادیق دیگر: ۹۱، ۲۵۱، ۴۴۲، ۴۷۴).

۹- **اقتناع مخاطب و شروع ساختن موضوع:** راوی گاهی در بین کلام، برای شروع ساختن موضوع و قانع کردن مخاطب، از جملات معترضه استفاده می‌کند:

(۱): «... چون احمد را بدید گفت من رفتم، روز جزع نیست و نباید گریست، آخر کار آدمی مرگ است، شما یان مردمان پشت به پشت آرید چنان کنید که مرگ من امشب و فردا پنهان ماند...» (همان: ۳۳۴).

(۲): «... و در همه روزگار وزارت یک دو چیز گرفتند بر وی، و آدمی معصوم نتواند بود، یکی آنکه در ابتدای وزارت یک روز برملا خواجه‌گان علی و عبدالرزاق پسران خواجه احمد حسن را سخنی چند سرد گفت...» (همان: ۳۵۵ و مصادیق دیگر: ۱۷۴، ۱۲۸، ۲۵۹، ۳۵۴).

۱۰- **استوار کردن کلام:** در برخی از قسمت‌ها، راوی با آوردن جمله معترضه، علاوه بر نوعی تأکید و بزرگ‌نمایی خفیف، به نوعی تسدید و استوارساختن کلام دست می‌زند:

(۱): «... درین میان‌ها مردی فقاعی حاجب بگتغدی رفته بود تا لختی یخ و برف آرد. در آن کران آن بیشه‌ها دیهی بود، دست در دختری دوشیزه زد تا او را رسوا کند، پدر و برادرانش نگذاشتند، و جای آن بود، و لجاج رفت با این فقاعی...» (همان: ۴۳۷).

(۲): «... و هر روز دویار بار می‌داد و بسیار می‌نشست بر رسم پدر امیرماضی، رضی الله عنه، که سخت مشغول دل می‌بود - و جای آن بود - اما با قضای آمده تفکر و تأمل هیچ سود ندارد...» (همان: ۵۱۱).

۱۱- **تفسیر و تبیین مطلب:** در برخی از قسمت‌های کتاب، آنجا که راوی خواسته است عمق و بزرگی چیزی را نشان دهد و مخاطبان را به شگفتی وادارد، از جملات معترضه برای بیان تفسیر و تبیین مطلب خود استفاده کرده است:

(۱): «... و هزار دینار از جهت خواجه احمد نثار بنهادند، و وی عقدی گوهر - گفتند هزار دینار قیمت آن بود - از آستین بیرون گرفت...» (همان: ۳۵۳).

(۲): «... دیگر روز که امیرمسعود رضی الله عنه آمد، جمله مقدمان عرب با جمله خیل‌ها - و گفتند چهارهزار سوار است

- به درگاه آمدند و امیر ایشان را بنواخت...» (همان: ۴۲۵).

۱۲- به کارگیری امثال برای استدلال و تأکید بیشتر: هدف راوی از آوردن برخی از این جملات، قراردادن معادل عربی قسمت‌هایی از جملات فارسی است؛ گویی در این قسمت‌ها راوی به قصد فضل‌فروشی و افتخار به عربی‌دانی، پس از ذکر جملات فارسی، معادل عربی آنها را در قالب جملات معترضه‌ای پس از آنها ذکر کرده‌است:

(۱): «... من که عبدالرحمن فضولی‌ام - چنان‌که زالان نشابور گویند مادرمرده و ده درم وام - آن‌دو تن را که بازوی امیر گرفته بودند دریافتم و پرسیدم که امیر آن سجده چرا کرد؟...» (همان: ۹۹).

(۲): «... و من حکایتی خوانده‌ام در اخبارِ خلفا که به روزگارِ معتصم بوده است و لختی بدین مآند که بیاوردم، اما هول‌تر ازین رفته است، واجب‌تر دیدم به آوردن که کتاب، خاصه تاریخ، با چنین چیزها خوش باشد، که از سخن سخن می‌شکافد، تا خوانندگان را نشاط افزاید...» (همان: ۱۸۴).

به نظر می‌رسد کمی بسامد استفاده از امثال، به عنوان جمله معترضه (۳مورد)، گویای خاص بودن مخاطبان کتاب او باشد، این مسئله با توجه به تعداد اندک باسوادان در آن زمان به‌خوبی توجیه می‌شود.

۱۳- اظهار فضل و بزرگی: تاریخ بیهقی روایتی است که راوی در آن نقشی اساسی دارد. به همین دلیل در برخی موارد، به نظر می‌رسد بیهقی در لابه‌لای کلام، اظهار فضل می‌کند و به نوعی تمجید از خود می‌پردازد؛ که این موارد را در قالب جملات معترضه در متن می‌گنجاند:

(۱): «... رسم آن بود که چون نامه‌ها رسیدی، رقعتی نبستی و بونصر دیوانیان را دادی تا به خادم رساند، و اگر مهم بودی، به من دادی، این ملطفه خود برداشت و به نزدیک آغاجی خادم برد...» (همان: ۳۲۹).

(۲): «... و نامه‌ها رفت در این ابواب سخت نیکو، و در رسالتی که تألیف من است، ثبت است، اگر اینجا بیاوردمی، قصه سخت دراز شدی؛ و خود سخت دراز می‌شود این تألیف...» (همان: ۴۰۳).

۱۴- اغراق و بزرگ‌نمایی: راوی در برخی از قسمت‌های روایت از جملات معترضه برای بزرگ‌نمایی استفاده کرده‌است:

(۱): «... و سده فراز آمد، امیر بر آن لب جوی آب که شرعی زده بودند، بنشست و ندیمان و مطریان بیامدند و آتش به هیزم زدند - و پس از آن شنیدم که قریب ده فرسنگ فروغ آن آتش بدیده بودند - و کبوتران نطفاندود بگذاشتند...» (همان: ۴۱۸).

۱۵- طعنه: بیهقی در روزگاری زندگی می‌کند که تفکر انتقادی نهادینه نشده و قدرت معیار سنجش و قضاوت است؛ پس گاهی اوقات مجبور است در نویسندگی از جملات معترضه با کارکرد کنایی استفاده کند:

(۱): «... و قاضی قضاة ابوسلیمان داود بن یونس، ابقاه الله، که اکنون برجای است مقدم‌تر و بزرگ‌تر این شهر - هر چند به ساحل الحیاة رسیده و افکار بمانده - و برادرش قاضی زکی، محمود، ابقاه الله، از شاگردان بوصالح بودند و علم از وی آموختند...» (همان: ۲۰۸).

۱۶- هشدار و آگاهی بخشی به مخاطب: برخی از جملات معترضه، در جهت هشدار به مخاطب و تلنگری به اوست که در بردارنده نوعی تعلیم و آگاهی بخشی نیز هست:

(۱): «... و همیشه چشم نهاده بودی تا پادشاهی بزرگ و جبّار بر چاکری خشم گرفتی و آن چاکر را لت زدی و فروگرفتی این مرد از کرانه بجستی و فرصتی جُستی و تضریب کردی و المی بزرگ بدین چاکر رسانیدی وانگاه لاف زدی که فلان را من فروگرفتم - و اگر کرد دید و چشید - و خردمندان دانستندی که نه چنان است...» (همان: ۱۹۰).

(۲): «... و عضدالدوله بی ادبی‌ها و تعادلی‌ها و تهورها کرد و از عقوبت نیندیشید که با چون عضد مردی با سستی خداوندش آنها کرد که کردن آن خطاست، و با قضا مغالبت نتوانست کرد، تا لاجرم چون عضد بغداد بگرفت، فرمود تا او را بردار کردند و به تیر و سنگ بکشتند...» (همان: ۲۰۴).

۱۷- تشبیه و همانندسازی: هدف برخی از جملات معترضه نوعی ایجاد تشبیه و همانندسازی یا به عبارت بهتر نوعی ایجاد تساوی در حالات و وضعیت‌هاست:

(۱): «... اما یک چیز بر دل ما ضجرت کرده‌است و می‌اندیشم که نباید که حاسدان دولت را - که کار این است که جهد خویش می‌کنند تا که برود و اگر نرود دل مشغولی‌ها می‌افزایند؛ چون کژدم که کار او گزیدن است بر هر چه پیش آید - سخنی پیش رفته باشد...» (همان: ۱۱۱).

(۲): «... نسخه بیعت و سوگندنامه را استاد من به پارسی کرده بود - ترجمه‌ی راست چون دیبای رومی - همه شرایط را نگاه داشته، برسول عرضه کرد و تازی بدو داد...» (همان: ۲۹۶).

۱۸- استبعاد: راوی در بعضی از جملات معترضه، به دنبال نشان‌دادن نوعی استبعاد و محال‌بودن امری است:

(۱): «... بوسهل گفت: چندان بود که پیش ملک کسی نبود. چون خداوند آمدی، مرا و مانند مرا چه زهره و یارای آن بود؟ پیش آفتاب ذره کجا برآید؟ ما همه باطلیم و خداوندی بحقیقت آمد، همه دست‌ها کوتاه گشت...» (همان: ۱۶۵).

(۲): «... و بوسهل با جاه و نعمت و مردمش در جنب امیرحسنک یک قطره آب بود از رودی - فضل جای دیگر نشیند - اما چون تعالی‌ها رفت از وی که پیش از این در تاریخ بیاورده‌ام...» (همان: ۱۹۱).

۱۹- رد و اثبات سخن: در برخی از موارد، راوی پس از آنکه سخن را بازگو کرده، بلافاصله آن را پس گرفته و رد می‌کند و سخن دیگری را به اثبات رسانده و تأیید می‌کند:

(۱): «... و با تو در این ابواب سخن گفته‌ام که ترا زیان دارد و مرا سود ندارد. اگر حدیثی رود جایی - و یقین دارم که نرود تا آنگاه که من به قبضه ایشان بیایم - حق صحبت و نان و نمک را نگاه باید داشت تا نگریم چه رود...» (همان: ۸۲).

(۲): «... و اگر خداوند به خراسان نرود و ترکمانان یک ناحیت بگیرند، یک ناحیت نه اگر یک دیه بگیرند، و آن کنند که عادت ایشان است از مثله کردن و کشتن و سوختن...» (همان: ۵۰۰).

۲۰- تمنا و آرزو: در برخی از موارد، راوی پس از آن که واقعیت را بازگو می‌کند، بلافاصله، آرزو و تمنای خود را در قالب جملات معترضه می‌آورد:

(۱): «... این حدیث بر دار کردن حسنک به پایان آوردم و چند قصه و نکته بدان پیوستم سخت مطوّل و مبرم در این تألیف - و خوانندگان مگر معذور دارند و عذر من بپذیرند و از من به گرانی فریاد نهند - و رفتم بر سر کار تاریخ که بسیار عجایب در پرده است، اگر زندگی باشد آورده آید، إن شاء الله تعالی...» (همان: ۲۰۵).

۲۱- نفرین و بیان انزجار: یکی از اهداف مهم راوی از به‌کارگیری برخی جملات معترضه، بیان احساسات شخصی خود درباره برخی افراد و شخصیت‌های خاص است. راوی در برخی از قسمت‌های روایت، قادر به پنهان‌کردن نفرت و انزجار خود از برخی سوژه‌های روایت‌شده نیست؛ بر همین اساس او در این قسمت‌ها، احساس خود را در قالب نفرین بیان می‌کند:

(۱): «... از خواجه بونصر مشکان، رحمة الله علیه، شنودم گفت: امیر از شدن به آمل سخت پشیمان بود که می‌دید که چه تولد خواهد کرد، مرا بخواند و خالی کرد و دوبه‌دو بودیم. گفت: این چه بود که ما کردیم؟! لعنت بر این عراقیک باد، فایده‌ی حاصل نیامد و چیزی به لشکر نرسید...» (همان: ۴۴۱).

تحلیل یافته‌ها

از میان ۲۱ کارکرد جملات معترضه در تاریخ بیهقی چهار کارکرد دعا در حق مخاطب، توضیح، تأکید و برجسته‌سازی و توصیف ۷۷,۶۶ درصد از جملات را به خود اختصاص داده‌اند (جدول شماره ۱). جملات دعایی بیشترین بسامد و جملات معترضه با کارکرد نفرت و انزجار کمترین بسامد را دارند. به نظر می‌رسد دین‌داری بیهقی، نیازمندی انسان به‌طور

مطلق به دعا به درگاه خداوند و نیت خیر بیهقی در هدایت دیگران و بهبود اوضاع از دلایل اصلی این مطلب است. به نظر می‌رسد کمی بسامد نفرین نیز به سلامت روحی بیهقی برمی‌گردد؛ زیرا نفرین نقطه مقابل دعاست و در واقع دعای شر در حق دیگران است و بیهقی - آن‌گونه که از شخصیت او در تاریخ بیهقی بر می‌آید- انسانی فرهیخته، خیرخواه جامعه و آگاه است و نفرین را بر نمی‌تابد؛ جملات معترضه‌ای هم که با این کارکرد آمده‌اند از زبان دیگران است و در واقع نقل قولی مستقیم است که او با کمال امانتداری آن را بیان کرده است (← کارکرد نفرین و بیان انزجار جدول شماره ۱).

در مواردی که نیاز به دلیل آوری بوده، بیهقی در قالب جمله معترضه آن را انجام داده‌است که ۱۵ مورد از کارکردهای معنایی - منظوری را در برمی‌گیرد. در کل جملات معترضه به‌گونه‌ای بیان‌کننده گفتمان راوی در بیان گزاره‌های تاریخی است. پس، خلاف نظر دستورنویسان و بلاغیون، جمله معترضه نه زاید است و نه حشو، بلکه بسیاری از موارد نهفته متون را در دل خود جای داده‌است؛ از این رو تجدیدنظری اساسی در بازشناساندن جملات معترضه در این آثار ضروری به نظر می‌رسد.

جدول شماره (۱) بسامدها (کارکردها)

ردیف	کارکرد	فراوانی	درصد
۱	دعا در حق مخاطب	۱۲۲	۳۴/۴۶
۲	توضیح بیشتر	۸۲	۲۳/۱۶
۳	تأکید و برجسته‌سازی	۴۴	۱۲/۴۲
۴	توصیف و بیان حالت	۲۷	۷/۶۲
۵	ستایش و بزرگداشت	۱۵	۴/۲۳
۶	بیان علت (دلیل آوری)	۱۵	۴/۲۳
۷	مذمت و نکوهش	۷	۱/۹۷
۸	برانگیختن عاطفه و احساس مخاطب	۶	۱/۶۹
۹	اقتناع مخاطب	۶	۱/۶۹
۱۰	استوارکردن کلام	۵	۱/۴۱
۱۱	تفسیر و تبیین مطلب	۴	۱/۱۲
۱۲	به‌کارگیری امثال برای استدلال و تأکید بیشتر	۳	٪۰.۸۴
۱۳	اظهار فضل و بزرگی	۳	٪۰.۸۴
۱۴	اغراق و بزرگ‌نمایی	۳	٪۰.۸۴
۱۵	طعنه	۲	٪۰.۵۶
۱۶	هشدار و آگاهی‌بخشی به مخاطب	۲	٪۰.۵۶
۱۷	تشبیه و همانندسازی	۲	٪۰.۵۶
۱۸	استعباد	۲	٪۰.۵۶
۱۹	رد و اثبات سخن	۲	٪۰.۵۶
۲۰	تمنا و آرزو	۱	٪۰.۲۸
۲۱	نفرین و بیان انزجار	۱	٪۰.۲۸
	جمع فراوانی کل کارکردها	۳۵۴	
	تعداد کل کارکردها	۲۱	

نتیجه

اعتراض یا جمله معترضه در تاریخ بیهقی، خلاف تصور معمول تنها به جملات دعایی و بدلی محدود نمی‌شود، بلکه به توضیحاتی فرامتنی اطلاق می‌شود که راوی، در جریان اصلی روایت وقفه‌ای ایجاد می‌کند و با این جمله‌های کوتاه برای قسمت‌های پیشین به خواننده توضیح داده و دیدگاه من راوی (بیهقی) و گفتمان او را در این باره نشان می‌دهد. این جملات با بسامدی فراوان در این اثر به کار رفته و حدود ۳۵۴ جمله را به خود اختصاص داده‌اند. این نوع جملات با ساختارهای مختلفی چون تعبیر، جمله‌واره، جمله خبری، استفهامی، دعایی، امری، ابیات شعری، عبارات‌های فارسی و عربی، آیات قرآنی و... در آغاز و پایان کلام و اثنای جملات آمده‌اند. این جملات با این بسامد زیاد در تاریخ بیهقی علاوه بر آنکه موجب برقراری کانال‌های ارتباطی بیشتری با مخاطب شده‌اند، در خدمت پیشبرد ۲۱ کارکرد مهم هستند.

مهم‌ترین کارکردهای به‌کارگیری این نوع جملات در این اثر، مواردی چون: دعا در حق مخاطب، توضیح، تأکید و برجسته‌سازی، توصیف، ستایش و بزرگداشت، دلیل‌آوری، مذمت و نکوهش، برانگیختن عاطفه و احساس مخاطب، اقناع مخاطب و مشروع‌ساختن موضوع، استوارکردن کلام، تفسیر و تبیین مطلب، به‌کارگیری امثال برای استدلال و تأکید بیشتر، اظهار فضل و بزرگی، اغراق و بزرگ‌نمایی، طعنه، هشدار و آگاهی‌بخشی به مخاطب، تشبیه و همانندسازی، استبعاد، رد و اثبات سخن، تمنا و آرزو، نفرین و بیان انزجار است.

راوی در قسمت‌هایی از تاریخ بیهقی که قصد برقراری ارتباط با مخاطب، بیان احساسات شخصی و تصویرسازی صحنه‌ها و حالت‌ها را برای مخاطب داشته، از این جملات به میزان زیادی استفاده کرده و آنجا که تنها به ارائه وقایع تاریخی و ارجاع پرداخته، میزان به‌کارگیری این نوع جملات را کمتر کرده‌است. اطلاعاتی که راوی در قالب این جملات می‌دهد، از متن اصلی، بیشتر و مهم‌تر است و به همین علت این جملات به‌ظاهر حذف‌شدنی‌اند، اما حذف آنها در معنای متن اختلال ایجاد می‌کند؛ زیرا تاریخی‌بودن متن، خصیصه گزارشگری را بر آن تحمیل کرده‌است و به نظر می‌رسد یکی از جاهایی که بیهقی می‌تواند دیدگاه خود را درباره رخداد‌های متفاوت یا اشخاص آن رخدادها بیان کند، جملات معترضه‌ای است که در متن تاریخ آنها را به منظوره‌های مختلف (۲۱ کارکرد) به‌کار گرفته‌است.

منابع

۱. ابوالقاسمی، محسن (۱۳۷۵). دستور تاریخی زبان فارسی، تهران: سمت.
۲. ابن جنی، عثمان (۱۹۱۳م). الخصائص، بتحقیق محمد علی النجار، دارالمکتبه المصریه.
۳. اسفندیاری، محمد (۱۳۷۴). «حشو قبیح»، آینه پژوهش، ۶(۱) (شماره پیاپی ۳۱)، صص ۳۱-۵.
۴. اکبری، حمیدرضا (۱۳۸۳). منظورشناسی اشعار پرششی بوستان سعدی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد آموزش زبان فارسی به غیر فارسی زبانان. دانشگاه شیراز.
۵. امین مدنی، صادق (۱۳۶۳). دستور زبان فارسی، تهران: چاپخانه ۱۷ شهریور.
۶. انوری، حسن و احمدی گیوی، حسن (۱۳۷۰). دستور زبان فارسی، ج ۶، تهران: فاطمی.
۷. بتولی آرانی، عباس (۱۳۸۰). نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرششی در اشعار مهدی اخوان ثالث و فروغ فرخزاد براساس نظریه کنش‌های گفتاری و نظرگاه‌های بلاغی در شعر فارسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد آموزش فارسی به غیر فارسی زبانان. دانشگاه شیراز.
۸. بیهقی، ابوالفضل محمد حسین (۱۳۹۰). تاریخ بیهقی، تصحیح علی اکبر فیاض به اهتمام محمدجعفر یاحقی، شهید: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ پنجم.

۹. پارسا، سیداحمد و مهدوی، دلارام (۱۳۹۰). «بررسی نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در غزلیات شمس». فصلنامه زبان و ادبیات فارسی. سال نوزدهم، شماره ۷۱، ۲۹-۵۸.
۱۰. تاج الحلاوی، علی بن محمد (۱۳۴۱). دقایق‌الشعر، به تصحیح و حواشی سید محمدکاظم امام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. تجلیل، جلیل (۱۳۸۵). معانی و بیان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۲. تقوی، سید نصرالله (۱۳۶۳). هنجارگفتار: در فن معانی و بیان و بدیع فارسی، اصفهان: فرهنگسرای اصفهان.
۱۳. حسینی، شمس‌السادات و همکاران (۱۳۹۶). «نقش علائم نگارشی معاصر در فهم آیات قرآن کریم»، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های ادبی - قرآنی (دانشگاه اراک)، سال پنجم، شماره چهارم.
۱۴. خیامپور، عبدالرسول (۱۳۴۴). دستورزبان فارسی، چ ۵، تبریز: شفق..
۱۵. دانشگر، محمد (۱۳۸۳). «حشو در نوشته‌های امروز»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۳، صص ۸۳-۱۱.
۱۶. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۲). لغت‌نامه، چاپ اول از دوره جدید، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۷. رادویانی، محمدبن عمر (۱۳۶۲). ترجمان‌البلاغه، به تصحیح احمد آتش، تهران: اساطیر.
۱۸. رازی، شمس‌الدین محمدبن قیس (۱۳۸۸). المعجم فی معایر اشعارالعجم، محمد قزوینی و مدرس رضوی و سیروس شمیسا، تهران: علمی.
۱۹. رجایی، محمدخلیل (۱۳۵۹). معالم‌البلاغه، شیراز: دانشگاه شیراز.
۲۰. رحیمیان، جلال و شکری احمدآبادی (۱۳۸۱). «نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در غزلیات حافظ»، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره هجدهم، شماره ۱، ۱۷-۳۴.
۲۱. زاهدی، زین‌الدین جعفر (۱۳۷۷). روش گفتار، مشهد: دانشگاه فردوسی.
۲۲. سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۶۶). کلیات، به اهتمام محمدعلی فروغی، چ ۶، تهران: امیر کبیر.
۲۳. سکاکی، ابویعقوب یوسف ابن ابی‌بکر (۱۹۸۳م). مفتاح‌العلوم، شرح نعیم زرزور، بیروت: دارالمکتبه العلمیه.
۲۴. سلطانی رناتی، سید مهدی (۱۳۹۱): «اسالیب اعتراض در قرآن کریم»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (س)، سال نهم، شماره ۱.
۲۵. سلطانی گرد فرامرزی، علی (۱۳۶۸). از کلمه تا کلام، چ ۴، ناشر: مؤلف.
۲۶. سیوطی، جلال‌الدین (۱۳۸۰). الاتقان فی علوم القرآن. ج ۲، تهران: فخر دین.
۲۷. شریعت، محمد جواد (۱۳۶۷). دستورزبان فارسی، چ ۳، تهران: اساطیر.
۲۸. شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). نگاهی تازه به بدیع، تهران: فردوس.
۲۹. شیرازی، احمد امین (۱۳۶۶). آیین بلاغت، ناشر: مؤلف.
۳۰. صفاء، ذبیح‌الله (۱۳۶۶). مختصری در معانی و بیان فارسی، تهران: ققنوس.
۳۱. عرفان، حسن (۱۳۸۹). کرانه‌ها، شرح فارسی: مختصر المعانی ج ۲، چ ۵، قم: اهجرت.
۳۲. علوی مقدم، محمد و اشرف‌زاده، رضا (۱۳۷۹). معانی و بیان، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسان دانشگاهها.
۳۳. فشارکی، محمد (۱۳۷۹). نقد بدیع، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهی.
۳۴. قبادیانی، حکیم ناصربن خسرو (۱۳۸۰). دیوان اشعار: قصاید، به اهتمام سید نصرالله تقوی، سیدحسین تقی‌زاده، مجتبی مینوی و علی‌اکبر دهخدا، چ ۲، تهران: معین.
۳۵. کاشف، غلامحسین (۱۳۲۹). دستورزبان فارسی، استانبول: شمس.

۳۶. کردی، رسول (۱۳۸۹). «حشو در ادب فارسی»، رشد و آموزش زبان و ادب فارسی، دوره ۲۳، شماره ۴، صص ۳۷-۳۴.
۳۷. کزازی، میرجلال الدین (۱۳۷۰). زیبایی‌شناسی سخن پارسی (۲): معانی، تهران: نشر مرکز.
۳۸. مازندرانی، محمدهادی بن محمد صالح (۱۳۷۵). *انوارالبلاغه*، به کوشش محمدعلی غلامی نژاد، تهران: نشر قبله.
۳۹. محبتی، مهدی (۱۳۸۰). *بدیع نو (هنر ساخت و آرایش سخن)*، تهران: سخن.
۴۰. مرزبان راد، علی (۱۳۷۴). *دستور سودمند*، چ ۸، تهران: قومس.
۴۱. مشکور، محمدجواد (۱۳۶۸). *دستورنامه*، چ ۱۳، تهران: شرف.
۴۲. ممتحن، مهدی (۱۳۸۷). «جمله معترضه و تأثیر بلاغی آن در قرآن»، پژوهش‌نامه قرآن و حدیث، شماره پنجم، صص ۷۲-۵۹.
۴۳. مولایی‌نیا، عزت‌الله (۱۳۸۶). «اسلوب اعتراض در بلاغت قرآن کریم»، *فصلنامه علمی - تخصصی*، سال اول، شماره چهارم.
۴۴. واعظ کاشفی سبزواری، کمال‌الدین حسین (۱۳۶۹). *بدایع الافکار فی صنایع الاشعار*، جلال‌الدین کزازی، تهران: نشر مرکز.
۴۵. وطواط، رشیدالدین محمد عمری (۱۳۶۲). *حدایق السحر فی دقائق الشعر*، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال، ناشران: کتابخانه طهوری و کتابخانه سنایی.
۴۶. الهاشمی، احمد (۱۳۸۷). *جواهرالبلاغه*، ترجمه و شرح حسن عرفان، قم: بلاغت.
۴۷. همایی، جلال‌الدین (۱۳۶۷). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*، تهران: هما.
48. Leech, Geoffrey (1983). *Principles of Pragmatics*, London: Longman.
49. Peccei, Jean Stiwel (1999). *Pragmatics*, New York: Routledge.